

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 1	Стр. 363-373	Ниш	јануар - март	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 94(496.02)''14/15'':314.148

Оригинални научни рад

Примљено: 1. 12. 2009.

Ема Миљковић

Филозофски факултет

Ниш

ОСМАНСКЕ ПОПИСНЕ КЊИГЕ ДЕФТЕРИ КАО ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈСКУ ДЕМОГРАФИЈУ: МОГУЋНОСТИ ИСТРАЖИВАЊА, ТАЧНОСТ ПОКАЗАТЕЉА И МЕТОДОЛОШКЕ НЕДОУМИЦЕ

Резиме

У овом раду посвећена је пажња османским пописним књигама као изворима за историјску демографију, превентивно у домену националне историографије. Указане су истраживачке могућности на основу садржаја поменутих извора, али исто тако и методолошки проблеми и недоумице које се постављају пред сваког истраживача који се бави овом врстом грађе. Посебно је указано на флагантне примере злоупотреба код приређивача дефтера.

Кључне речи: Османско царство, историјска демографија, дефтери, 15. век, 16. век

I

Историјска демографија је наука која проучава квантитативне параметре величине и структуре становништва у прошлости, чинилаца промена броја становника (наталитет, морталитет, миграција) као и фактора који на њих утичу.

У свом најширем смислу, историјска демографија се бави кретањима броја становника од праисторије до најновијих времена, с тим што се извори за сваку појединачну епоху битно разликују једни од других, те није могуће за сва историјска раздобља применити идентичне методолошке принципе.¹

Ова научна дисциплина је од средине 20. века веома развијена у западној Европи, северној Америци и нарочито Русији, док је у домаћој

emamiljkovic@yahoo.com

¹ Детаљније видети: Т. Н. Hollingsworth, *Historical Demography*, Ithaca NY, Cornell University Press 1969.

науци започела убрзани напредак у последњим деценијама прошлог века, првенствено се ослањајући на пописе становништва који се у Србији воде од 1834. године, док су за раније периоде, највећим делом, извори фрагментарно сачувани и недовољно експлицитни за историјско демографска истраживања.²

Изузетак од наведеног представљају османске пописне књиге – дефтери, који су драгоцен извор за проучавање историјско демографских кретања за све области Османског царства за које су сачувани.

Настала превасходно због потребе обезбеђења установљеног начина функционисања османске државе, за коју је прикупљање пореза и намета од становништва освојених територија био један од основних извора државних прихода, ова врста архивских докумената по много чему је специфична. Њихов фискални карактер чини их битно различитим у односу на историјске изворе политичког или војног карактера. Али, без обзира на специфичан садржај података које они пружају, садржај дефтера представља примарно полазиште модерне домаће и европске историографије у проучавању кретања становништва како за време османске власти, тако, када је реч о српском етничком простору, и за период последњих година независне српске државе, јер подаци сачувани у најранијим османским пописима српских земаља (друга половина 15. века), одражавају и демографско стање присутно неколико деценија раније, те је њихов значај у том смислу двострук.

Најбољи пример могућности израде историјско-демографске студије на основу дефтера представља пројекат академика Милоша Мацура, чији су резултати објављени 2002. године у студији "Насеља и становништво области Бранковића", где је интердисциплинарним приступом тим историчара, демографа, социолога, археолога и географа настојао да расветли све могуће аспекте кретања становништва у корелацији са њиховим насељима. Иако свако има пропуста, од којих је методолошки најозбиљнији тај што су процене вршене само на основу једног пописа, дакле у хорионталној равни, без вертикално-хронолошке компоненте, ова студија представља пионирски подухват у домаћој науци и доноси многе корисне резултате и закључке.³

Увођење дефтера у савремену југословенску науку започето је истраживањима и радовима Бранислава Ђурђева, затим Хазима Шабановића, Недима Филиповића, Милана Васића, Душанке Бојанић, Олге Зиројевић.⁴ Мада праћено бројним тешкоћама, због релативно слабе сређености а и отворености турских архива, истраживања ради прикуп-

² Детаљније о методологији видети: Г. Војковић, Ј. Срећковић, *Становништво Браничевског округа у 19. веку*, Браничево у историји Србије, Пожаревац - Београд 2008, 263-264.

³ М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића, 1455. год.*, Београд 2001.

⁴ Детаљнији историографски преглед: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004, 32-35.

љања ове врсте извора настављена су и касније тако да се данас код османиста са простора бивше Југославије налази релативно богата колекција те врсте докумената.

У савременој српској историографији, нарочито у домену друштвене историје, па тиме и историјске демографије, за подацима из дефтера посежу и медијевисти. У уводу студије књиге М. Динића *Српске земље у средњем веку*⁵, С. Ђирковић указује на значај османских пописних књига као извора за историјску географију српских земаља у средњем веку; овакав приступ у својим радовима примењују и Д. Ковачевић-Којић, М. Благојевић, С. Мишић, Ђ. Тошић, Ј. Мргић.⁶

Појам дефтер је реч грчког порекла, а у турском језику више значења, па речник Redhouse⁷, који спада у најбоље речнике са тог говорног подручја, бележи следећа значења: свеска, бележница, рачун, попис, регистар. У овом раду термин *дефтер* коришћен је само у оном значењу које је он имао у оквирима османске администрације, дакле реч је о дефтерима – пописним књигама на којима је та администрација почивала.

О дефтерима као изворима писали су многи османисти. Међутим, сваки нови дефтер отвара нова питања и мења или допуњује знања о овој врсти извора за анализу османског друштва, његових структура, економског положаја становништва, а нарочито су драгоцени за разматрање територија одрђене области, типова насеља и демографских кретања. Османске пописне књиге пружају увид у поделу земље на хасове, зеамете и тимаре, дају демографску и социјалну слику друштва, наводе фискалне обавезе, али пружају и податке за разумевање бројних других значајних питања. Посебно је важно да су у њима садржани резултати пописа становништва које је Порта редовно спроводила.⁸

У историографији није коначно решено питање учесталости пописа одређеног подручја. Неки османисти сматрају, вероватно се поводећи за Лутфи-пашином Асаф-намом⁹ да су пописи спровођени сваких 30–40 година. Новија истраживања показују да су ти пописи ипак спровођени чешће. Неке области, по правилу крајишта, чија се територија ширила или смањивала, пописивани су и чешће. Има примера да је размак између два пописа износио четири, пет или шест година, и то управо

⁵ Београд 1978, стр. 28

⁶ Видети нпр. : Д. Ковачевић-Којић, *О средњовековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Споменица Јорја Тадића (1970), 353–362; М. Благојевић, *Жула Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 17–20; С. Мишић, *Насељеност Полиња у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 63–79; Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008. Потпуну библиографију ових радова видети: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 261–276.

⁷ *Türkçe-İngilizce Redhouse sözlüğü*, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1988.

⁸ О османским пописним књигама детаљније: Е. Миљковић, *Османске пописне књиге као извори за националну историју*, Историјски часопис XLIX, Београд 2002, 123–138.

⁹ Lütü-paşa, Asaf-name, Hazirlayan Doc. Dr. Ahmet Ugur, Ankara 1982, 27.

у смедеревском, босанском и херцеговачком санцаку. Пописи су обавезно спровођени приликом смене султана без обзира колика је времена протекло од претходног пописа. На учесталост пописивања могла је да утиче и промена броја и распореда тимара. Има случајева да су спровођени само парцијални пописи, само за новоосвојену област, а да том приликом није пописиван цео санцак.¹⁰

Приликом спровођења сваког пописа, Порта је образовала посебно тело које су сачињавали емин (пописник) и катиб (писар). Емин и катиб су по правилу били угледни, поверљиви, добро образовани чиновници, блиски Порти, што је била гаранција поузданости пописа. Султан није дозвољавао да му промакне ни најситнији детаљ. Попис је морао да садржи све податке о вилајету, раји, одлукама врховне власти које су се односиле на рају, природи прихода од пореза, о приходима са тимара, броју огњишта, броју становника ослобођеног од фискалних обавеза, стању вакуфа, мулкова, о аваризу, као и све појединости о евентуалном непоштовању закона код убирања пореза.¹¹

Детаљни пописи садрже податке о старешинама кућа у насељу. У домаћинствима где није било одрасле мушке главе као старешина домаћинства пописиване су удовице. Такође су посебно пописивани самци, а уношене су и одредбе о старима, сакатима, ћопавима... Затим су уписиване заједничке фискалне обавезе насеља у натури или новцу, збир прихода, све мезре, манастири, вакуфи, мулкови, прелази, ловишта, шуме које припадају селу или су део тимара.¹²

Насеља су пописивана тако што је најпре уписивана одредница о врсти насеља – шехер, варош, касаба, кале, хисар, махала, село, мезра, затим име насеља, његов евентуални статус и да ли има право на држање трга и панађура. Приликом пописа одређеног насеља најпре су пописивана потпуна, па удовичка домаћинства. Попис села се увек завршавао табелом пореских обавеза, у којој је била дата врста обавезе, мера и износ у акчама, уколико се радило о новчаној дажбини.¹³

Потпуније податке о оновременом становништву пописаних области Османског царства, османске пописне књиге не могу пружити не само зато што је основна пописна јединица била кућа, тј. домаћинство, а не човек, појединац, већ и зато што су ван оквира интересовања пописивача остале жене, као и све друге категорије становништва

¹⁰ Encyclopédie d'Islam, Tome II, Paris 1965, Daftar, 83.

¹¹ Видети упутство за спровођење пописа: D. Bojanić, *Berat sa uputstvima za popis Smederevskog sandžaka 1489-1491*, Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast, Beograd 1974, 97.

¹² Е. Миљковић, *Опширни дефтер Смедеревског санцака из 1476. године*, Историјски часопис XXXVIII, Београд 1991, 34-35.

¹³ Исто.

које су биле ослобођење плаћања дажбина, а у неким случајевима и читава градска насеља.¹⁴

Ипак, значај ових извора за демографске студије не сме се ни потценити, јер су они за сада једини пут да се макар приближно одреди број становништва појединих области, његова етничка структура, као и миграциона кретања. Наметнута логиком коришћених извора, кућа, односно домаћинство као целина представља полазну основу свих проучавања становништва на српском етничком простору у поменутом временском раздобљу.¹⁵

Демографске процене броја становника одређене области за средњовековни период није могуће правити, јер у изворима не постоје подаци о броју становника или домаћинстава. Османски пописни дефтери, са друге стране, пружају могућности за истраживања ове врсте, али уз ипак велика ограничења. Врло је тешко проценити број становника по селима. У историјској демографији постоје различита схватања о величини домаћинстава у средњем веку: док неки истраживачи рачунају да је породица просечно имала 3,5 чланова,¹⁶ други сматрају да је тај број износио око 5 глава по кући.¹⁷ Постоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број неожењених.¹⁸ Чини се да је коефицијент 5 ипак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5.¹⁹

Удовичка домаћинства пописивана су посебно из фискалних разлога, пошто је породица на чијем се челу налазио мушкарац плаћала 25 акчи харача, а удовичка кућа свега 6 акчи. Број удовица које се јављају у раним османским пописима српских области релативно је низак, и сасвим је извесно да је њихов стварни број морао бити виши. Оне су вероватно живеле у оквиру проширених породица, те се у пописима не

¹⁴ Детаљније о примени дефтера у истраживачком процесу: Heath W. Lowry, *Studies in Deftology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The ISIS Press, Istanbul 1992, 3-19; Ö. Oktay, *Population changes in ottoman Anatolia during the 16th and 17th centuries: the "demographic crisis" reconsidered*, *International Journal of Middle East Studies* (2004), 183-205.

¹⁵ Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, 165-471.

¹⁶ J. C. Russel, *Population in Europe 500-1500*, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1, London 1969.

¹⁷ T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, 326-327.

¹⁸ *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 108 (Д. Бојанић); М. Стојковић, *Bраничевski defter*, Beograd 1987, 12.

¹⁹ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983) 215; М. Васић-О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. год.*, Споменик 131, Београд 1992, 98; М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 425-430, залаже се за коефицијенте 4.4 за потпуна и 2.5 за удовичка домаћинства.

јављају самостално. Такође се може претпоставити да су тешки услови живота утицали да удовице склопају и други брак. Више је него очигледно, на основу пописних података, да је жена сама веома тешко и вероватно нерадо опстајала на челу породице.²⁰

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине породице, него и зато што се у дефтерима, и у случајевима да су у целини сачувани, често не уписује сво становништво. То важи првенствено за разне повлашћене групе исламског, али и хришћанског становништва, јер су дефтери превасходно израђивани у фискалне сврхе. Приближни бројеви житеља одређених области које доносе поједини аутори морају се зато узети са великом резервом, али они ипак омогућавају да се уоче неке тенденције кретања величине становништва.

Изучавање етничких и демографских кретања становништва на целини српског етничког простора, додатно је отежано услед немогућности да се тачно процени број муслиманског становништва. С обзиром да су муслимани били ослобођени највећег дела пореских дажбина, пописима није обухваћена њихова укупна популација. Ипак, због специфичног процеса исламизације, у сеоским насељима поименично су убележене муслиманске старешине домаћинстава, који су по правилу конвертити.

Такође у домену историјске демографије, веома значајно питање је проучавање антропонимије и етничке припадности на основу дефтера. Антропонимија је једна од оних научних дисциплина за коју дефтери представљају изворе првог реда. Ова тврдња добија још већи смисао ако се има у виду чињеница да у ћирилским средњовековним документима нема довољно ономастичких података, да би са сигурношћу могла да се реконструише антропонимијска слика у српским областима, те ту празнину може да попуни само грађа коју садрже османски пописи.

У ономастичким студијама дуго је присутно питање поузданости овакве врсте закључака на основу пописа, уопште.

Више о методолошком приступу присутном у ономастичким расправама на основу повеља писао је Г. Острогорски. Он је анализирао национални састав становништва Сербске области на основу византијских практика. На основу ових извора стиче се увид у националну структуру становништва, али се не стиче тачна слика заступљености Словена и Грка у националном саставу становништва. Наиме, онај ко је носио словенско име сасвим извесно је и био Словен, док онај ко

²⁰ Тенденција склапања другог брака код удовица у периоду средњег века на Западу била је веома изражена, па је чак сениор имао право да удовици одабере другог мужа. Georges Duby, Robert Mandrou, *Histoire de la civilisation française, Moyen age XVIe siècle*, Paris 1958, 133.

је носио грчко име није морао да буде Грк, већ само припадник грчко-хришћанске цркве.²¹

На овај проблем осврће се и С. Ћирковић пишући да, иако је процес славизације код Албанаца и Влаха био дуготрајан, те је њихово прихватање словенских имена последица овог процеса, у науци је било присутно олако закључивање да у употреби имена нема реда и доследности, те да се на основу ономастикона не може закључивати о пореклу и народности.²²

Када је реч о дефтерима, сигурно је да су сви житељи српских земаља које су ушле у састав Османског царства, а који су имали српска властита имена били Срби, а одсуство турских народних имена говори о томе да је на овом простору у другој половини XV и првој половини XVI века није било досељеника турског порекла. Они становници који су носили карактеристична муслиманска, тј. арапска имена били су преверници. Изузетак су само муслимани у муслиманским џема-тима и тврђавским посадама.

Проучавањем грађе коју садржи детаљни попис Области Бранковића из 1455. године, на пример, дошло се до податка да су имена српско-словенског и српско-хришћанског порекла чинила 95.88% од укупног броја имена у ово пописа, што непосредно сведочи о српској етничкој структури села која су средином 15. века улазила у састав те области.

Иако специфични, и по својој намени, и по садржини, османски пописи омогућили су, дакле, да се боље расветле важни аспекти историјске демографије појединих јужнословенских народа и учине помаци у њиховом проучавању.

II

Без обзира на значај дефтера као примарних историјских извора, слободно се може рећи да рад на критичком издавању ове врсте извора није пратио њихову све већу научну примену и методолошку потребу да се ови изворе учине доступнијим ширем кругу заинтересованих научника, не само историчара, већ и лингвиста, етнолога, социолога. Број дефтера који су у целини објављени у неком од научних центара бивше СФРЈ може се набројати на прсте (и то буквално!!!). Део дефтерске грађе објављиван је парцијално, али ни та листа није много дугачка, иако се досадашњи напори истраживача у овој области не смеју ни у ком случају потценити.

Међу најзначајније корпуре пописа појединих јужнословенских области објављених у целини спадају пописи Области Топлице и Ду-

²¹ Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 171.

²² С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, /У:/ Зборник радова "Илири и Албанци", Београд 1988, 341-361.

бочице (1444), Крајишта Иса-бега Исхаковића (1455), Области Бранковића (1455), Области Браничево (1467), Босанског санџака (1468/69), Херцеговачког санџака (1476/77), Скадарског санџака (1485), Нишког кадилука (1498), Зворничког санџака (1519 и 1533)...²³

Иако фрагментарно објављивање пописних књига није увек методолошки оправдано, поједина таква издања више су него драгоценост за проучавање постављених комплексних питања из домена историјске демографије. То се пре свега односи на пописе Београда и околине настале у периоду 1476-1560. године, појединих нахија (Бихор, Призрен, Хоца), неких области Западне Србије 1476-1560 (мада код овог издања нису довољно јасно прецизирани критеријуми по којима су нека насеља ушла у овај избор а друга не), фрагмената пописа Видинског санџака, итд.²⁴

Када је методологија издавања османске грађе, у конкретном случају османских дефтера у питању, средином девета деценије прошлог века одржана су два саветовања у Београду и Сарајеву која су се бавила тим питањем.²⁵ На састанку у Београду донети су и одређени закључци, који су и данас мериторни, али који се на жалост ретко примењују.²⁶ Проблем,

²³ A. Aličić, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Sarajevo 1985; A. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1469-69. godine, Mostar 2007; M. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, Попис нишког кадилука из 1498. године, Споменик САНУ СXXXI, Одељење историјских наука 7, Београд 1992; О. Зиројевић, И. Ерен, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446), Врањски Гласник 4, Врање 1968, 377-416; Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine, priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Sarajevo 1972; S. Pulaha, Defteri i regjistrimit të sanxahut të Shkodrës i vitit 1485 I, Tiranë 1974; M. Stojaković, Braničevski tefter, Beograd 1987; Турски документи за историјата на македонскиот народ, Опширен пописен дефтер № 4 (1467-1468; година), ред. М; Соколовиќ – А. Стојановски, Скопје 1971; A. Handžić, Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. god.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Gradnja, Knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1986, 199-205; H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. god., Sarajevo 1964.

²⁴ Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, приредио Ахмед С. Аличић, књ. I-III, Чачак 1985; X. Шабановић, Турски извори за историју Београда, књ. I, св. I, Турски катастарски пописи Београда и околине 1475-1566, Београд 1964; Д. Бојанић, Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466, Мешовита грађа (Miscellanea) II (1973).

²⁵ Детаљније о овим састанцима видети: Е. Миљковић, Османске пописне књиге као извор за историју српског народа под османском влашћу (О постојећим критичким издањима и планираним пројектима), Бањалучки новембарски сусрети „Наука и образовање“, Филозофски факултет у Бањалуци, Научни скупови, књ. 6, том I, Бања Лука 2006, 269-281.

²⁶ Када су османске пописне књиге у питању, на саветовању у Београду априла 1986. усвојена су следећа правила која треба следити приликом објављивања критичког издања: Свако издање дефтера треба да садржи **превод текста** на један од југословенских језика, са идентификацијом појмова, личних имена и топонима, као и историјским коментарима који би расветљавали нове чињенице; **факсимил** оригинала

поред недостатка истраживача оспособљених за тај рад, представљају материјалне могућности које не допуштају увек да се сво постављени принципи испоштују. Компромиси су понекад неопходни, само се мора водити рачуна о томе да они не смеју да наруше научну употребљивост извора који се публикује. При томе још увек није у потпуности прихваћено мишљење да је неопходно штампати и факсимиле, што свакако у великој мери повећава трошкове објављивања. Иако свакако постоје и случајеви када се, уколико је то једини начин да се одређени извор презентира научној публици, може начинити такав компромис и објавити издање дефтера без факсимила, већи је број оних докумената чији би објављивање без факсимила оригинала довело до историографских странпутица и бројних погрешних закључака који би могли бити изведени. Истичући овај проблем имам у виду оне пописне дефтере, где је у случајевима пристрасног приступа истраживача могуће завести кориснике. Наиме, када се попис објављује без факсимила истраживачи су лишени могућности да одређена читања и интерпретације провере и оформе сопствено мишљење о неким евентуалним спорним питањима. Многе турске грађије, нарочито када нису убележене дијакритичке тачке што је често случај, могу да се читају на различите начине. Тако албански историчар Селим Пуљаха, приликом објављивања дефтерском материјала, чита словенско име Ђура као Ђон, иако је на основу факсимила очигледно да је реч о имену Ђура, које је убележено на исти начин као и у другим пописима који се односе на српске земље.²⁷

Још један такав пример је и издање "Сумарног пописа санцака Босна из 1469/69. године", где у уводу његов приређивач Ахмед Аличић наводи: "Оно што је особито важно, дефтер нас поучава да у Босни постоји **један народ**. Чак дефтер ни Влахе не издаваја, јер их службено зову раја, без обзира што ми знамо да је њихово етничко поријекло и социјални статус другачији. Значи да су се асимилирали у Босни, иако су они усуштини, још увијек полуномади. Дефтер нам нуди вјерску структуру у Босни и очито је да је она била крстјанска (по каснијем народном називу богумилска) и кршћанска, католичка. Нема исказа о католицима и православцима. Заправо у ово вријеме **православља у Босни није ни било.**" (подвукао А.А.)²⁸

штампан на таквом техничком нивоу да буде потпуно употребљив; **предговор**, који би садржавао порекло извора, дипломатички опис оригинала, историјат извора, обавезан кључ за употребу извора, текстолошке принципе издања, као и ранија издања и раније шире интерпретације извора. **регистре**, и то регистар географских назива, регистар лица с јавном функцијом и регистар термина. О овоме детаљније: Pitanja savremene orijentalistike u Jugoslaviji, Metodi objavljivanja orijentalnih izvora (1), Prilozi za orijentalnu filologiju 37 (1987), Sarajevo 1988, 277-279.

²⁷ Видети нпр: Defteri i regyistrimit te sanhakut te Shkodres i Vitit 1485 /paragitja, hurja, transliterimi, perkthimi dhe komentet nga Selami Pulaha, Tirana 1974, I, II.

²⁸ A. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1469-69. godine, Mostar 2007, XXIV.

Овакви децидирани закључци, тешко да се могу доносити искључиво на основу дефтерских података, а што нарочито важи за наведено издање, јер је у питању сумарни попис (где се бележи само име насеља и број кућа у њему), а не детаљни (где се бележе и имена свих старешина домаћинстава). Уосталом, и сам А. Аличић у уводу издања опширног пописа Херцеговачког санџака из 1476/77. године, објављеног 1985. године, не износи тако оштре тврдње, већ наводи: „Што се тиче осталих конфесија не може се рећи са сигурношћу која је преовладала. Очито је да је било и крстјана и православних и католика“.²⁹

III

У српској историографији критичка издања османских пописних књига су ретка; за разлику од суседних земаља које готово све имају институте за оријентална истраживања, таква институција код нас није формално организована и не постоји осмишљена научна политика у овој грани, па се напори истраживача углавном свде на личне могућности и интересовања. Стога, чини се да сами истраживачи морају имати у виду одређене приоритете када се опредељује за критичка издања османске грађе у целини, не само пописних дефтера.

Имајући у виду незадовољавајућа средства која се издвајају за научне пројекте, као и недовољан број обучених истраживача, неопходно је фокусирати се на објављивање оних докумената који ће допринети расветљавању неких до сада нерешених питања историје српског народа који је живео у оквирима Османског царства. Примарни критеријум дакле мора бити *сазнајна вредност* документа за чије се објављивање опредељујемо. Ово правило пре свега се односи на дефтере³⁰, који иако готово непресушна ризница драгоцених података за разноврсна истраживања, немају сви исти значај за развој историографије.

Сами пописни дефтери не пружају могућности израде потупно поузданих квантитивних студија, били да је у питању историјска демографија, топонимија, топографија, фискална политика или пољопривредна производња. Да би се неко од ових питања сагледало у потпуности неопходно је допунити дефтере изворима другог карактера па и друге провенијенције. У првом реду мора се водити рачуна да ли је за одређену област Царства сачувана кануннама, која садржи елаборацију података из дефтера, и без које је готово немогуће ставити поменуте податке у концепт друштвених збивања истраживаног периода. Такође веома садржајне су и вакуфнаме, као и разне друге врсте пописа: харачки дефтери, дефтери за овчарину и тсл. Кад год је то могуће, идеално је извршити допуну података на основу наративних извора, хроника и

²⁹ А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, VIII.

³⁰ Видети детаљније: H.W. Lowry, *Studies in Defterology*, 11.

путописа, као и укрестити податке из османских извора са подацима српске, аустријске, млетачке или неке друге провенијенције.

Одличан пример таквог споја историјских извора различите провенијенције представља рад С. Мишића "Насељеност Полимља у средњем веку"³¹, који је укрстивши податке из Дечанских хрисовуља насталих у периоду 1330-1345. године и османских пописа Херцеговачког и Скадарског санџака, да би реконструисао стање насељености и демографске трендове у Полимљу у средњем веку.

Иако ретко за наше прилике, идеално је, како је већ истакнуто, када критичко издање прате и факсимили³², јер се тада одређени наводи приређивача могу проверити, исправити, оспорити. Такође, за историјско-демографска истраживања веома је значајно да су сачувани барем два, а били би идеално три дефтера у низу, јер је једино тако могуће пратити трендове и осцилације у кретању становништва.

Остаје нада да ће године пред нама донети помаке на плану историјске демографије и у домаћој историографији, као и да ће се коначно озбиљно приступити послу објављивања критичких издања оних пописних дефтера који су најрелевантнији за истраживања историје српског народа у 15. и 16. веку.

Ema Miljković, Niš

OTTOMAN CENSUS BOOK AS SOURCES FOR HISTORICAL DEMOGRAPHY: RESEARCH POSSIBILITIES, EXACTNESS AND METHODOLOGICAL DOUBTS

Summary

The main aim of this paper is to point out to the Ottoman census books defter as possible valuable sources for historical demography, mainly in the frame of Serbian historiography. The author has elaborated research possibilities on the basis of the defters content, as well as methodological issues concerning their appropriate value for such research, as well as many doubts that faces every single researcher who studies this kind of sources. The special attention was paid to the flagrant example of scientific abuse by publishing this kind of sources.

Key words: Ottoman Empire, Historical Demography, Ottoman Census Books
Defters, 15th century, 16th century

³¹ МЗ 6 (2005), 63-79.

³² Од поменутих издања факсимили прате само попис Области Браничева из 1467. године и Нишког кадилука из 1498. године. Одређена издања опремљена су арабичном транслитерацијом (Крајиште Иса-бега, Област Бранковића, Скадарски санџак) али и ту су могуће субјективне интерпретације приређивача.